

**DINIY-MA'RIFIY QISSALARDA MUSHTARAKLIK VA O'ZIGA XOSLIK  
("DURR UL-MAJOLIS" VA "TARIXI ANBIYO VA HUKAMO" ASARLARI  
MISOLIDA)**

**Sevinch ALIYEVA**

JDPU doktoranti

[sevinchaliyeva0@gmail.com](mailto:sevinchaliyeva0@gmail.com)

**DOI** <https://doi.org/10.5281/zenodo.14804838>

**Annotatsiya:** Ushbu maqolada Sayf uz-Zafar Navbahoriyning "Durr ul-majolis" va Alisher Navoiyning "Tarixi anbiyo va hukamo" asarlari orasidagi mushtaraklik va o'ziga xoslik tatqiq etilgan.

**Kalit so'zlar:** diniy-ma'rifiy asar, "Durr ul-majolis", "Tarixi anbiyo va hukamo", Islom dini, tarbiya, axloq-odob, an'ana, vorislik.

**Аннотация:** В данной статье обобщается и уникальность произведений Сауфа уз-Зафара Навбахари «Дурр уль-маджалис» и Алишера Навои «Тарихи анбийи ва хукамо».

**Ключевые слова:** религиозно-просветительская работа, «Дурр уль-Маджалис», «История Анбий и Хукамо», исламская религия, образование, нравственность, традиция, преемственность.

**Annotation:** This article discusses the commonality and uniqueness between the works of Sayf uz-Zafar Navbahori "Durr ul-majolis" and Alisher Navoi "Tarihi anbiyo va hukamo".

**Keywords:** religious-enlightenment work, "Durr ul-majolis", "Tarihi anbiyo va hukamo", Islam, upbringing, morality, tradition, succession.

Adabiyotshunoslikda asrlar davomida tadrijiy ravishda takomillashib borgan diniy-ma'rifiy qissaning keng imkoniyati, mazmun-mohiyatini anglashga bo'lgan intilish kuchayib bormoqda. Chunki, donishmand ajdodlarimiz ijodiy merosidagi umuminsoniy g'oyalar, axloqiy-ma'naviy tarbiya masalalariga inson butun hayoti davomida doim ma'naviy ozuqaga ehtiyoj sezadi. Mumtoz adabiyotimiz tarixida diniy-ma'rifiy ruhda yozilgan bir qator asarlar mavjud bo'lib, ularning ma'naviy qimmatini hozirgi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotgan emas. Jumladan, Rabg'uziyning "Qissasi Rabg'uziy", Alisher Navoiyning "Tarixi anbiyo va hukamo", Muhammad Mirxondning "Ravzat us-safo", Xo'janazar Huvaydoning "Rohati dil", So'fi Olloyorning "Sabotul-ojizin" kabi asarlaridir.

Ushbu maqolamizda Sayf uz-Zafar Navbahoriyning "Durr ul-majolis" va Alisher Navoiyning "Tarixi anbiyo va hukamo" asarlari orasidagi mushtaraklik va o'ziga xoslik haqida to'xtalib o'tmoqchimiz.

Ma'lumki, adabiyotshunoslikda, diniy-ma'rifiy ruhda fors va o'zbek tilida yozilgan bir qancha ma'lum-u mashhur asarlar bo'lib, shulardan biri Sayf uz-Zafar Navbahoriyning "Durr ul-majolis" ("Majlislar durdonasi") asaridir. Ushbu asar fors tilida yozilgan bo'lib, 33 bobdan iborat, lekin asar qayerda va qachon yozilganligi

# ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

## xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

haqida aniq ma'lumotlar yo'q. Asar muallifining ismi ham turli manbalarda turlicha keladi. "Sharqda mashhur bo'lgan Somibekning "Qomus ul-a'lom" nomli qomusiy asarida muallif haqida qisqa ma'lumot bo'lib, unda shunday deyiladi: "Sayf ul-Zafar Navbahoriy beshinchi qarni hijriy ulamosidan o'lib, "Durr ul-majolis unvoni-la bir ta'lifi bordur". Demak, bu asarga suyanadigan bo'lsak, bu asar XI asrda tasnif etilgan" [1,3]. "Durr ul-majolis"ning turli xil qo'lyozma nusxalari mavjud bo'lib, Turkiston hududida besh marta o'zbek tiliga tarjima qilingan. "Durr ul-majolis" asarining mazmuniga keladigan bo'lsak uning asosida odob-axloq, tarbiya masalasi yotadi. Asar sof islom ruhda yozilgan bo'lib, keltirilgan hikoyatlar Qur'on oyatlari va hadislar bilan mustahkamlanib boriladi. Asosiy hikoyatlar o'tmishda o'tgan payg'ambarlar: Odam (a.s), Ibrohim (a.s), Shuayb (a.s), Muso (a.s), Sulaymon (a.s), Iso (a.s) hamda Muhammad payg'ambar va uning xalifalari- Abu Bakr Siddiq, Umar, Usmon, Ali va ulardan keyin o'tgan mashhur tasavvuf shayxlari hayotlaridan keltiriladi. Hattoki bu asarda Luqmon va uning o'g'li haqidagi hikoyat ham mavjud. Hikoyatlarga islomiy g'oyalar yo'g'rilgan bo'lib, ularning zahirida kuchli odob-axloq, tarbiyaviy masalalar yotadi. Asarning keng tarqalib, boshqa tillarga tarjima qilinganining sababi ham shundan. Bu qo'limizdagi asarning nusxasidagi muqaddimada asar 32 bob deyilgan bo'lsa ham 30 bob keltirilgan. Kitobning ko'chirilgan yilini kitob oxirida: "Tammam ul-kitob biavni Malik ul-Vahhob. Sana 1296(1850)" deyilgan[1,5]. Asarda tarjimon ushbu asarni Xorazm podshohi Abul Muzaffar Mu'iniddinga atab turkiy tilga tarjima qilganini yozib o'tgan. Hikoyatlarning mavzusi juda keng qamrovli bo'lib, imon, e'tiqod tushunchalarini yoritish, ota-onaga bo'lgan hurmat, ramazon oyining fazilatlarini, Ka'bai muazzamaning fazilatlarini bayoni ham keltirilgan.

"Durr ul-majolis" asari XI asrda yozilgan bo'lib, o'zidan keyin O'rta Osiyoda yaratilgan diniy asarlarga sezilarli ta'sirini ko'rsatgan va undan ilhomlanish bo'lgan. Masalan: Alisher Navoiyning 1485–1498 (hijriy 890–904) yillar oraliqida yozilgan "Zubdat ut-tavorix" ("Tarixlar qaymog'i") deb atalgan jome' asarning birinchi qismi bo'lgan "Tarixi anbiyo va hukamo" – ("Payg'ambarlar va faylasuflar tarixi") deb nomlanuvchi asarini mutolaa va talqin qilish jarayonida, uning "Durr ul-majolis" asariga mushtarakligini ilg'ashimiz mumkin. Ikkala asarning g'oyasi, mazmuni deyarli bir xil, asarlarning nasrda yozilishi va har bir boblarda xulosa o'rnida bayt, ruboiylarning kelishi, "Tarixi anbiyo va hukamo"ning anbiyolar zikri qismida bayt, ruboiy va to'rt misradan iborat qit'alar nasriy bayonning yakuniy qismida keltiriladi. Ruboiylarning hammasi tarona (to'rtala misrasi ham qofiyalanuvchi) shaklida berilgan. Odam Ato (a.s.) haqidagi rivoyat tugagandan so'ng Navoiy quyidagi ruboiyni keltiradi:



# ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

## xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

*Odamniki, haq lutf ila mavjud etti,  
Majmu'i mulk xaylig'a masjud etti.  
Oxir tanidin ruhni manqud etti,  
Ul nav'ki, nobud edi, nobud etti. [2,100]*

Shuningdek ikkala asarda ham Luqmoni hakim obrazi keltiriladi. “Durr ul-majolis” asarida Hazrati Luqmonning o‘z o‘g‘liga qilgan nasihatlarini bayoni keltiriladi, “Tarixi anbiyo va hukamo” asarida Luqmoni hakim, uning xojasi va shogirdlari haqida hikoyatlar keltiriladi. Luqmoni hakim haqidagi nasriy bayondan so‘ng quyidagi ruboiy keltirilgan:

*Luqmonniki ba'zi dedilar payg'ambar,  
Ba'zi dedilar hakimi pokiza siyar.  
Uch ming yashabon bu dayrni qildi maqar,  
Ming muncha ham o'lsa, qilg'uluqdur bu safar [2,166].*

Tarixi anbiyo va hukamo” asaridagi badiiylik elementlaridan biri saj’ va uning xususiyatlari haqida o‘z fikr–mulohazalarimizni o‘rtaga tashlamoqchimiz. Saj’ san’ati nasrdagi so‘zlarning qofiyalanishi bo‘lib, bunga misollarni mumtoz adabiyotimizda ko‘plab uchratish mumkin. Asarni o‘qir ekanmiz, goh bayonning soddaligi, goh mantiqan bir-birini taqozo etuvchi so‘zlar silsilasi, goh faqat poeziyadagina bo‘ladigan jo‘shqinlik, goh fikriy ranglarning jilvasi bizni o‘ziga maftun qiladi. “Tarixi anbiyo va hukamo” asarida ham saj’ san’atidan foydalangan. Asardan keltirilgan quyidagi parchaga e’tibor qaratamiz: *“Yorim kecha maloika o‘zlarin Lut (a.s.) zohir qilib, buyurdilarkim, qo‘pung va shahrdin chiqing ” [2,115]*

*“Va ul yerning obodonligi Ya’qub (a.s.)ning avlod va zurriyoti hokim bo‘lub, nubuvvat va hukumat qilib, xaloyiqni o‘z himoyatlarida muraffahul–hol asrarg’a va’da qildi” [2,118].*

*“Yusuf (a.s.) qissasi andin mashhurroqdurkim, ehtiyoj aning tafsilina bo‘lg‘ay, nevchunki g‘arobat va shirinligi uchun akobir ham nazm va ham nasr aning sharhi asbobin tuzubdurlar va bayonida sehrlar ko‘rguzubdurlar”. [2,120].* Parchada nazm va nasr saj’ san’atini vujudga keltirmoqda. Bundan tashqari, bu so‘zlarning ma’nosiga ham e’tibor qaratsak, o‘zaro zid ma’noli so‘zlar qo‘llanganligining ham guvohi bo‘lamiz. Navoiy bular orqali Yusuf (a.s.) qissasining el orasida qanchalik mashhur ekanligiga ishora qilmoqda. Shu sababli ham “Akobir” uning ta’rif–u tavsifini nazmda va nasrda bitganlar. Parchadagi “tuzubdur” va “ko‘rguzubdur” so‘zlari ham o‘zaro saj’langan.

*“Va hamul uchurda ul choh boshinda bir karvon tushub, chohg’a dalv solib, anda birov bor ekanin bilib, Yusuf (a.s.)ni chohdan chiqardilar” . [2,121].*

# ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

## xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

Parchaga e'tibor qaratilsa, xalq dostonlarini eslatadi, bu xuddi she'r o'qilganday bir tekis o'qiladi.

*“Dovud (a.s.) borchadin kichikroq erdi va haqir jussaroq erdi va girih manzarroq erdi...”* [2,154].

“Durr ul-majolis” asarda muallifning badiiy mahorati yuksak darajaga chiqqan. Deyarli barcha boblardagi hikoyatlarda muallif fikrini baytlar orqali xulosalagan. Mehtar Odamning yaratilishi haqidagi birinchi bobida ham baytlar keltirgan. Odam yaratilishida yer o'zini kamtar tutib, meni maqtanadigan joyim yo'q, hamma narsaning oyoq ostidaman deganida, Xudodan shunday farmon keladi: “-Ey yer, sen shunchalik ojiz va shikastalik izhor qilding, men do'sti habibimni sendan yaratajakman.

Bayt:

*Har kishikim tutsa o'zini ratil,  
Ham Xudoyim lutf aylar, ham xalil.”* [1,10].

Yuqoridagi bayt orqali hikoyatni xulosalab, jamlashga harakat qilingan. Baytning mazmunida: har kim o'zini ratil (og'ir) tutsa, unga ham Xudo lutf aylab, ham xalil (do'st) bo'ladi, deb keltirilgan. Shuningdek, baytlarda turli xil she'riy san'atlardan ham foydalanilgan.

Bayt:

*Gar desang “lo iloha illalloh”,  
Har gunohni bag'ishlagay Alloh.*

Muallif yuqoridagi baytda Qur'on oyatlaridan namunalar keltirgan, baytda “la ilaha illalloh” kalimasini kiritgan, buning bilan u “Iqtibos” she'riy san'atini yuzaga keltirgan. “Iqtibos-“ilm o'zlashtirmoq”, ustod Sadriddin Ayniy ta'biricha, “otash porasi olmoq” ma'nolaridagi bu so'z Qur'on oyatlari va payg'ambar hadislarini she'r ichida keltirish yoki ularning mazmunini she'rda ifodalash san'atidir.” [3,2].

Bayt:

*Garchi gunoh bilan xato mandadur,  
Afv bila fazli ato sandadur.  
Har necha ko'p bo'lsa gunoh lazzati,  
Haq dedi: “Lo taqnau min rahmati”* [1,107].

Yuqoridagi baytda ham iqtibos she'riy san'atining go'zal namunasini keltirgan, shuningdek, baytda ma'naviy-lafziy san'atlardan biri bo'lgan - tanosibdan “ma'no jihatidan bir biriga mos (zid emas) so'zlarni bir o'rin( misra, bayt yoxud she'r)ga jamlash berish san'ati” [4,268]foydalangan. Baytdagi “gunoh” bilan “xato”, “afv” bilan “fazli”, “mandadur” va “sandadur” so'zlari o'zaro tanosib san'atini yuzaga keltirgan.



# ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

## xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

*Bayt:*

*Nazar qil Fotimaning holig'a sen,  
Ki zulm qilma kishining molig'a sen.  
Ki bir yigna kishiga bo'ldi moni'  
Ani bergach jazosin Soni'. [1,70]*

Bu baytda esa, talmih- “nazm yoki nasrda mashhur tarixiy voqealar, afsonalar, qissalar, she'r, masal yoxud maqollarga ishora qilishga asoslangan she'riy san'at” [5,165] qo'llangan. Baytdagi, Fotima ismi, payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v) ning kenja qizlariga ishorat, Soni'- “yaratuvchi, Xudo” nomlari keltirish orqali talmih san'ati yuzaga kelgan.

*Bayt:*

*Ko'ring parvonani o'tdin tiyarmu,  
Kishi jononadin jonni ayarmu? [1,30]*

Ushbu baytda esa ham ma'naviy san'at, ham mushtarak san'atlar qo'llangan bo'lib, bulardan birinchisi tajohulu-l orif – “bilib bilmaslikka olish san'ati.”[4,250] qo'llangan. Baytda muallif o'xshatishlar vositasida tasvir obyektni bo'rtirib ko'rsatib, o'zini bilib bilmaslikka olgan. Ikkinchi she'riy san'at esa, ishtiyoq- “bir o'zakdan hosil bo'ladigan bir nechta so'zni bayt yo jumlada qo'llash san'ati” [5,172]keltirilgan. Baytda “jon”, “jonona” so'zlari ishtiyoq san'atini yuzaga keltirgan. Asardagi baytlarda boshqa juda ko'p she'riy san'atlar qo'llanilgan.

Sayf uz-Zafar Navbahoriyning so'z qo'llash mahoratiga ham e'tibor qaratsak, muallifning so'z boyligining yuqoriligi, islomiy so'zlarni mukammal bilganligi ayon bo'ladi. Ma'nodosh so'zlarni asar davomida juda ko'p uchratamiz. Asarda keltirilgan bir nechta ma'nodosh so'zlarni ko'rib chiqsak, Olloh nomi va uning sifatlari bildiruvchi birliklarni quyidagicha keltirgan: Xudo, Hazrat, Haq subhonahu va taolo, Bino (ko'rib turuvchi), Vohib ul-atoyo (ato qiluvchi), Rabb ul-izzat (g'oliblik egasi), Zul-Jalol (ulug'lik egasi), Rab ul-olamin (olamlar parvardigori), Hayyi tavono (qodir Xudo), Sattor ul-uyub (ayblarni yashiruvchi), Olim ul-g'ayb (har qanday yashirin narsalarni biluvchi), Allom ul-g'uyub (g'ayb sirlarini biluvchi), Arham ar-rahimin (rahmlilarning rahmlirog'i), Soni' (yaratuvchi), Vahdoniyat (Xudoning bir va yagonaligi), Lomakon (Bo'shliq; Xudoga nisbat:hamma yerda hozir), Xoliqi ofoq (ufq, ya'ni olamni yaratuvchi), Podshohi haqiqiy (ya'ni Xudo), Arham ur-rohimiyn (mehribonlarning eng mehriboni), Akram ul-akramiyn (karam qiluvchilarning eng karamligi), Alim va xabir (hamma narsani biluvchi, ulardan xabardor) va boshqalar. Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v) ning nomlarini quyidagicha tilga olgan: Sayyid ul-mursalin (barcha payg'ambarlarning sardori), Xotam un-nabiyyin (payg'ambarlarning eng so'nggisi), Sayyidi olam (olamning sarvari), Podshohi

# ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

## xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

majoziy (yerdagi podshoh) va boshqalar. Asarda arabiy va forsiy izofalar mohirona qo'llangan.

Yuqoridagilardan ma'lum bo'ldiki, Alisher Navoiyning nasriy asarlarida bayon usuli turlichadir. U o'z asarlarining g'oyaviy mazmuni va xarakteridan kelib chiqib, har biriga mos shakl tanlaydi. Bu Navoiyning yuksak iste'dodidan darak beradi. Baytlar nihoyatda ta'sirchanligi va xotirada oson muhrlanishi bilan ahamiyatlidir.

Xulosa o'rnida shuni aytishimiz mumkinki, bizning ulkan adabiy merosimiz borki, uni o'rganib, amaliy ahamiyatini yanada oshirish bugungi kundagi eng asosiy vazifalarimizdan biri sifatida "O'zbek mumtoz va zamonaviy adabiyotini xalqlar miqyosda o'rganish va targ'ib qilish, ko'pqirrali bu mavzuni bugungi kunda dunyo adabiy makonida yuz berayotgan eng muhim jarayonlar bilan uzviy bog'liq holda tahlil etib, zarur ilmiy-amaliy xulosalar chiqarish, kelgusi vazifalarimizni belgilab olish, o'ylaymanki, katta ahamiyatga ega". Zero, diniy-ma'rifiy ruhda yozilgan asarlar zahirida ulkan tarbiya masalalari yotadi va bu asarlar badiiyati bugungi kunda ham adabiyotshunoslik uchun ahamiyatlidir.

### Adabiyotlar ro'yxati

#### (Использованная литература / References):

1. Сайф ул-Зафар Навбаҳорий. Дурр ул-мажолис.- Тошкент.: Мерос, 1992. -В.3.
2. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 16 том. -Тошкент: «Фан» нашриёти, 2000. 99-100-бет.
3. Nazora Bekova. Navoiy-Foiyning forsiy g'azallarida badiiy mahorat masalasi. -Toshkent: "Alisher Navoiy adabiy va ilmiy merosini o'rganish masalalari" xalqaro konferensiyasi, 2023. 2-bet.
4. Тўхтамурод Бобоев. Шеър илми таълими.- Тошкент: «Ўқитувчи» нашриёти, 1996. 268-бет.
5. Dilnavoz Yusupova. Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari.- Toshkent: "Ta'lim-mediya" nashriyoti, 2019. 165-bet.